

प्रकरण १ ते

प्रबंधिकेची भूमिका, स्वल्प आणि व्याप्ती -

जुन्या मराठी वाङ्मयाचे प्रेरणास्थान कोणाच्या ना कोणाच्या धर्मसंप्रदायाच्या निष्ठेत सापडते. महानुभाव, नाथ, वारकरी, दत्त व सभ्य या पाच प्रमुख संप्रदायांच्या प्रसारार्थ काडोईना, पण मराठी भाषेची मोठीच सेवा केली आहे. विविधता, विपुलता व गुणावत्ता या तिन्ही दृष्टींनी या धर्मसंप्रदायांचे वाङ्मय वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. या सर्व वाङ्मयाचे संशोधन, संपादन व अध्ययन आजही होत आहे. या विविध संप्रदायांच्या पार्श्वभूमीवर वारकरी संप्रदायाचे कार्य विशेष उठून दिसते. संत ज्ञानेश्वरांपासून आज विस्तारव्या शतकातही या परंपरेतील महान प्रभूतींनी पालविलेले आध्यात्मिक व सांस्कृतिक क्षेत्रातील लोकजागरण पाहिले की त्यांच्या कायचि महत्त्व पटते.

वारकरी संप्रदाय हा संतांनी जोपासलेला भक्तिप्रधान धर्मसंप्रदाय आहे. या संतांनी मध्ययुगीन काळात लोकोद्धारकरिताही आपली शक्ती खर्च केली. पुंडलीक, ज्ञानेश्वर, निवृत्तिनाथ, सोपानदेव, मुक्ताबाई, नामदेव, गोरा कुंभार घोषामेढा, जनाबाई, सेना न्हावी, एकनाथ, तुकाराम इ. संतांनी वाङ्मय निर्मिती करून, मराठी साहित्य समृद्ध करून त्यातून लोकप्रबोधनही केले आहे. वारकरी संप्रदायाने भक्ती ही स्वतंत्र जीवननिष्ठा मानली आहे. अंतःकरणपूर्वक ठेवलेली उत्कट निष्ठा हीच भक्ती अशी सुलभ कल्पना संतांनी जनतामान्यापर्यंत पोहचविली. पंढरपूरचे श्रीविठ्ठल हे या संप्रदायातील मुख्य उपास्य दैवत आहे. विठ्ठलाचे नामस्मरण, भजन व कीर्तन करून संत व भक्त भक्तिसुख अनुभवतात. परमार्थात नामस्मरण हे अन्य सर्व साधनापेक्षा श्रेष्ठ आहे, असे संतांचे सांगणे आहे.

मराठी संतांचे वाङ्मय त्यांच्या व्यक्तित्वातील औदायनि आणि शिवेकाने गंधित झाले आहे. या वाङ्मयातून सदाचाराचा कवचव्यापार निरोप आहे. त्याचबरोबर काही नैतिक जीवनमूल्यांचेही संवर्धन केले आहे.

मराठी संतांनी आपल्या काव्यातून आणि कार्यातून भक्तीचा प्रसार केला. विठ्ठलमहिमा, गुरुमहिमा, संतमहिमा, पंढरीमहात्म्य नायिले. विविध मानवी मूल्यांतील समतोल व समन्वय साधून संतांनी मराठी माणसांच्या जीवनाचे संरक्षण व संवर्धन केले. त्याला सदावाराचे अधिष्ठान दिले. मध्ययुगीन गावगाड्यातील बारा बलुतेदारांतील जवळ जवळ प्रत्येक जनातीतून संत निर्माण झाले व या संतांनी ज्ञानदेवांनी लावून ठेवलेला ज्ञानदीप सतत तेवत ठेवण्याचे कार्य अखंडपणे चालू ठेवले. याच संतपरंपरेतील संत तुकाविप्र होय.

आज नव्याने पुढे आलेल्या दलित, ग्रामीण, प्रादेशिक, नवनेतिकतावादी या नव्या वाड. म्हाप्रवाहांचा अभ्यास तर व्हायला हवाच आहे पण त्याच बरोबर जुन्या प्राचीन वाड. म्याच्या संविताचा व वारशाचा विचारधनाचा वारसाही सातत्याने जोपासला गेला पाहिजे. त्याकडे दुर्लक्ष होता कामा नये. आजचे रकंदर चित्र पहाता या नव्या जोरकस वाड. म्याच्या लाटांच्या प्रवाहापुढे प्राचीन मराठी वाड. म्याचे अध्ययन व अध्यापन काहीसे वळचणीला अंग घोरून आम्ही राहिल्यासारखे वाटते. प्राचीन मध्ययुगीन मराठी वाड. म्याने मराठी कवितेचे, मराठी माणसाच्या अभिरुचीचे भरणपोषण केले आहे. मने घडविली आहेत. मराठी भाषेचे संवर्धन केले आहे. याचेही पुरेसे मान राखण्याची आजही गरज आहे.

जुन्या हस्तलिखितांचे संग्रह, बाडे धुंडाळून हे जुने वाड. म्याने धन प्रकाशात आणणे, त्याचा परिचय करून देणे, त्यांचा वाड. म्याने अभ्यास करणे हे आजही अगत्याचे आहे.

पंढरपूरसारख्या महाराष्ट्राच्या भक्तीपिठाच्या परिसरात वेगवेगळ्या मठातून अजूनही कितीतरी हस्तलिखिते तशीच पडून राहिली आहेत. श्रीधरांची स्फुट कविता अशीच बाडल्यात अनुपलब्ध होता ती प्रा. डॉ. शोभना डिंगरे यांनी डॉ. गिंडे यांच्या मार्गदर्शनाखाली उपलब्ध करून घेऊन तिचा वाड. म्याने अभ्यास प्रबंधाच्या स्वरूपात सादर केला.

तुकाविप्रांची स्फुट कविताही अशीच अलक्षित राहिली होती. त्यांच्या वंशजांनी त्यातले काही अंभंग प्रकाशित केले असले तरी ते केवळ संकलनाच्या स्वरूपाचे होते व काही अंभंगांचेच संकलन होते आणि त्यांचा वाङ्. मयीन दृष्ट्या विचारही झाला नव्हता. तुकाविप्र हे याच वारकरी पंथातील, वारकरी संप्रदायातील एक अधिकारी पुरुष. चंद्रभागेच्या काठावर त्यांचा मठ आहे. तिथे दत्ताची एक मुर्ती आहे. तिथे त्यांचे वंशज रहातात. त्यांच्या वंशजांच्याकडून अंभंगांचे हस्तलिखित मिळाले. त्या हस्तलिखिताचा नमुनाही झेरॉक्स स्वरूपात प्रबंधिकेत समाविष्ट केला. त्यांच्या समग्र वाङ्. मयाचा विचार केला असता तर प्रबंधाची व्याप्ती वाढली असती म्हणून व्याप्ती मर्यादित करण्याच्या दृष्टीने त्यांच्या समग्र वाङ्. मयाचा अभ्यास न करता त्यांच्या काही निवडक स्फुट कवितेचाच अभ्यास - परिचय आणि वाङ्. मयीन मूल्यमापन या दोन्ही अंगांनी करून देण्याच्या भूमिकेतून हा विषय मी निवडलेला आहे.

संतसाहित्याच्या पार्श्वभूमीवर संत तुकाविप्रांच्या स्फुट कवितेचा विचार करू पहाता संत तुकाविप्रांची स्फुट कविता ही भक्तिप्रसाराच्या मार्गावरील एक महत्त्वाचा टप्पा आहे, असे मानावे लागेल.

संत तुकाविप्रांनी जी वाङ्. मय निर्मिती केली त्यातील काही साहित्य अनुपलब्ध आहे. जे साहित्य उपलब्ध आहे त्यात प्रामुख्याने त्यांची स्फुट रचना प्रकळाने डोळ्यात भरते. त्यांच्या या स्फुट रचनेत अंभंग, पदे, आरत्या इ. चा समावेश आहे. संत तुकाविप्रांच्या या स्फुट कवितेच्या निर्मितीमुळे आध्यात्मिक क्षेत्रातील साहित्यात, या परंपरेतील वाङ्. मयात भर पडली आहे. त्यांच्या या स्फुट कवितेमुळे वाचकांनाही आध्यात्मिक आनंदाचा लाभ मिळावा. अध्यात्म, भक्ती, नाममहिमा, नामसंकीर्तनाचा प्रसाद त्यांनी आपल्या लेखनाच्या माध्यमातून केला. हेच त्यांच्या वाङ्. मयनिर्मितीचे प्रयोजन होते. "लोकवाक्यातुर्थे होईल सुखिया" अशी वाणी विलासाची किंवा काव्यसौंदर्यनिर्मितीची भूमिका डोळ्यांसमोर ठेवून ही रचना त्यांनी केली नव्हती.

प्रस्तुत प्रबंधिकेत तुकाविप्रांच्या जीवनचरित्राचा आणि वाङ्. मयाचा विचार मांडला आहे. प्रस्तुतच्या शोधनिबंधाचे प्रयोजन त्यांच्या स्फुट कवितेचा अभ्यास हे आहे. या प्रबंधिकेच्या परिशिष्टात त्यांची काही अनुपलब्ध स्फुट कवितेची संहिता दिलेली आहे. याच बरोबर याच स्फुट कवितेतील काही निवडक अंश देखून त्यांचा आशय आणि अभिव्यक्ती या दोन्ही अंगांनी विचार करण्याचे प्रयोजन डोळ्यांसमोर ठेवले आहे. त्यांच्या समग्र वाङ्. मयाचा अभ्यास मला अभिप्रेत नाही.

प्रबंधिकेच्या पहिल्या प्रकरणात प्रबंधिकेचा विषय, स्वल्प आणि व्याप्ती स्पष्ट केल्यानंतर या प्रबंधिकेची मांडणी करताना दुस-या प्रकरणात तुकाविप्रांच्या जीवनचरित्राचा परिचय करून दिला आहे. तो करून देताना तुकाविप्रांचे राजाराम प्रासादींनी लिहिलेले चरित्र, त्यांच्या वंशजांकडून मिळालेली माहिती आणि त्यांच्याच अंशांतून आलेले उल्लेख यांच्या आधारे हे जीवनचरित्र उभे केले आहे.

प्रबंधिकेच्या तिस-या प्रकरणात तुकाविप्रांच्या वाङ्. मयाचा परिचय करून दिला आहे. या वाङ्. मयनिर्मितीमागच्या प्रेरणााढी लक्षात घेऊन त्या अनुषंगाने त्यांच्या लेखनाचा परिचय या प्रकरणात विहंगमावलोकनाच्या स्वरूपात करून दिला आहे. तुकाविप्रांनी लिहिलेल्या हरिपाठाचाही परिचय या प्रकरणात करून दिलेला आहे. ती त्यांची स्वतंत्र रचना आहे. ज्ञानेश्वरांच्या हरिपाठाप्रमाणेच तुकाविप्रांनी आपल्या हरिपाठातून नामस्मरणाचा महिमा कसा गायला आहे ते साधार स्पष्ट केले आहे.

चौथ्या प्रकरणात तुकाविप्रांच्या या स्फुट कवितेचे आशयदृष्ट्या व अभिव्यक्तीच्या दृष्टीने वर्गीकरण करून या स्फुट रचनेतून प्रकट होणारा आशय विशद केला आहे. या अंशांचा आशयदृष्ट्या विचार करताना इतर संतांच्या रचनेशी त्यांच्या रचनेचे अंतरारे साम्य किंवा त्या रचनेचा तुकाविप्रांच्या रचनेवर पडलेला प्रभाव नोंदवलेला आहे. तुका विप्रांनी लिहिलेले हे अंश वाचताना ज्ञानेश्वरांच्यापासून तो तुकारामांच्यापर्यंत संतांनी लिहिलेल्या अंशांचा त्यांच्यावर पडलेला प्रभावही कसा जाणवतो ते स्पष्ट केले आहे.

संतपरंपरेचे संस्कार तुकाविप्रांवर झालेले असल्यामुळे या अभंगवाणीचे पडसाद कसे उमटलेले दिसतात तेही जाता जाता नोंदवलेले आहेत. याच प्रकरणात तुकाविप्रांच्या स्फुट कवितेचे आविष्काररूपानुसार वर्गीकरणही केले आहे. या प्रकरणाच्या गोवटी या प्रकरणांतून पुढे आलेले निष्कर्षही क्रमाने नोंदविले आहेत.

प्रबंधिकेच्या पाचव्या प्रकरणात तुकाविप्रांच्या स्फुट कवितेचा वाङ्. मणीन रसास्वाद सादर केला आहे. रस, अलंकार, वृत्त, भाषा अशा अंगाने हा विचार मांडलेला आहे. या प्रकरणाच्या गोवटी पंढरपूरचे वास्तव्य, ज्ञानेश्वर तुकोबांच्या अभंगांचे वाचन, अध्यात्मप्रवण अध्यात्मक्षेत्रातील साधना, भक्तीप्रधान मनःपिंड या गोष्टी तुकाविप्रांच्या वाङ्. मणीच्या जडणघडणीला पोषक ठरल्या आणि त्यातूनच त्यांच्या अभंगवाङ्. मणीची निर्मिती झाली हे स्पष्ट केले आहे. अर्थातच त्यांच्या प्रतिभेचे नेमस्तपण लक्षात घेता वाङ्. मणीन सौंदर्याच्या दृष्टीने ज्ञानेश्वर तुकारामांच्या अभंगवाणी त्यांची तुलना करणे त्यांच्यावर अन्याय करणारे ठरेल. व्यक्तित्वाच्या मर्यादा या लक्षात घ्याव्याच लागतात. ते लक्षात घेऊनच त्यांच्या स्फुट कवितेचा विचार करताना संतपरंपरेतील एका अलक्षित कवीचा अलक्षित आणि काहीशा अप्रकाशित अभंगांचा विचार करावा या दृष्टीकोनातूनच हा अभ्यास सादर केला आहे. प्रबंधिकेच्या सप्तमोपाच्या प्रकरणात प्रारंभापासूनच्या प्रकरणाचा आढावा घेऊन निष्कर्ष नोंदविलेले आहेत.

प्रकरण २ रे
=====

तुकाविप्रांचे जीवनचरित्र : एक परिचय

- १) प्राचीन चरित्रे
- २) चरित्रलेखनामागच्या विविध प्रेरणा
- ३) प्राचीन चरित्र लेखनामागील उद्दिष्टे व प्रयोजन
- ४) प्राचीन मराठी चरित्रलेखनामागील भूमिका
- ५) संतचरित्रांतील चमत्कार
- ६) राजाराम प्रासादीचे श्रीभक्तमंजरीमाला
- ७) संत तुकाविप्रांचे जीवनचरित्र
- ८) संतकवि तुकाविप्र महाराज - एक दृष्टिक्षेप